

TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDE “BAŞ”

“HEAD” IN TURKISH FOLK CULTURE

Emine TAŞ*

ÖZ: Temel, esas, asıl, ilk gibi birçok anlamı barındıran “baş” kelimesi, dilimize Arapçadan girmiş olan “kafa” kelimesine de karşılık gelmektedir. Çevresindekileri öncelikle olarak sembollerle ve somutlama ilkesi ile anlamlandırmaya çalışan insanoğlu, kendi vücudundan hareketle kozmolojik algısını şekillendirmiş yahut kozmosun kendisindeki yansıma ve benzerlerine dair yorumlar geliştirmiştir. Böylelikle insan, kozmik yapıyı kendisi üzerinden tanımlamış ve “mikro kozmos” olarak literatürde yer bulmuştur. Bu sebeple baş/kafa daima yukarı kat/üst kat/üst âlem ile ilişkilendirilmiş ve kendisine kutsiyet atfedilmiştir. Mitolojik anatomide insanın başı yukarıyı; sırtı ve arkası orta dünyayı; kolları nehirleri ve ağaçları; kanı suları; damarları da ağacın kökünü; ayakları da yerin altını simgelemektedir. Baş, yukarıyı ifade etmenin yanında onunla bağlantılı olan başkan, lider, başlangıç, kaynak, büyük, birinci gibi anlamları da içermektedir ve baş kelimesinin türevleri de kutsiyet bildiren kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan “Başım kurban olsun sana”, “Başım gözüm üstüne” veya “Başımın üzerinde yerin var” şeklinde söylenen sözlerde söyleyen kişi karşıdaki kişiyi/kişileri en kutsal yere layık gördüğünü ifade etmektedir. Bunun yanında Türk inanç ve uygulamalarında bir saçı çeşidi olarak paranın başta çevrilmesi, kişi/kişilere gelebilecek kötülükleri def etme amacına hizmet etmektedir. Türk kültüründe baş ile ilgili bir başka husus ise evlilikle ilişkili geleneklerde kadının başının kapalı olup olmaması veya saçının örgüsünden, evli mi bekâr mı olduğu anlaşılmaktadır. Yine ‘başla’ bağlantılı olan ‘saçın’ büyü malzemesi olarak da kullanılması inançsal açıdan büyük önem taşımaktadır. Ayrıca çalışmamızda yer alan hayvan başı ise, yine başta bulunan Tanrı kutu inancı olması yönünden ele alınmıştır.

Çalışmamızda Tanrı kutu inancı, araştırma içerisinde yer alan hayvan başı ile aynı bağlam içinde değerlendirilerek incelenmiştir. Hedef araştırmamızda, başta yer alan yüz, göz, burun, ağız ve kulaktan bağımsız bir şekilde genel olarak ele alınacaktır. Daha çok “baş”ın üst kısmıyla ilişkilendirilecektir. Çünkü ‘baş’ ile ilgili uygulamalar kavramdan türeyen kelime ve kelime gruplarının (deyim, atasözü gibi) kutsallığı, Tanrı’yı ve Tanrı katını gösterme amacı gütmektedir. Ayrıca ‘baş’ sözcüğünün kullanımları bolluk, bereket getirmesi; nazardan, kazadan, beladan ve kötü ruhlardan koruması “baş”ın kültürümüzde önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Bu tespitlerden hareketle çalışmamızda baş ve bu kökten türeyen kelimeler, söz gruplarına yüklenen anlamlar kültürel ve inanç temelinde ele alınacak ve Türk halk kültürü içerisindeki işlevleri tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Baş, büyü, mitoloji, gelenek, evlilik, inanç.

ABSTRACT: The word “head”, which has many meanings such as basic, essential, original and first, also corresponds to the word “head” which has entered our language from Arabic. Trying to make sense of those around him primarily through symbols and the principle of embodiment, the human being has shaped his cosmological perception by moving from his own body or

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi/Nevşehir – eminetas5050@gmail.com (ORCID ID: 0000-0002-5827-6419)

developed interpretations of the reflection and the like in the cosmos itself. Thus, man defined the cosmic structure through himself and found a place in the literature as "micro-cosmos". For this reason, the head/head was always associated with the upper floor/upper realm and was attributed to him with sanctity. In mythological anatomy, man's head represents the top; his back and back represent the middle world; his arms represent rivers and trees; his blood waters; his veins represent the root of the tree; and his feet represent the bottom of the Earth. In addition to expressing the above, the head contains the meanings associated with it such as president, leader, beginning, source, great, first, and the derivatives of the head word also appear as words expressing holiness. On the other hand, in the words "let my head be a sacrifice to you", "my head is on my eye" or "you have a place on my head", the person who says that he considers the other person(s) worthy of the most holy place. In addition, the translation of money as a hair type in Turkish beliefs and practices serves the purpose of dispelling the evils that may come to the person/persons. In Turkish culture, the head is another matter, in the traditions associated with marriage, whether the woman's head should be closed or the braid of her hair, whether she is married or single is understood. the use of 'hair' which is linked to 'start' is also of great importance from a religious point of view. In addition, the head of the animal in our study has been taken into consideration in terms of the belief of the God Box, which is also found in the first place.

In our study, the belief in God Box was evaluated in the same context as the animal head in the research. In our target research, the head, face, eye, nose, mouth and ear will be covered in a general manner independent of the first place. It will be more associated with the top of the head. Because the practices related to 'head' are intended to show the sanctity, God, and the fold of God, of words and groups of words (such as idiom, proverb) derived from the concept. Also the use of the word 'head' brings abundance and abundance; protection from evil eye, accident, trouble and evil spirits shows that the head has taken an important place in our culture. Based on these findings, the words derived from this root and the meanings attached to the words groups will be discussed on the basis of cultural and belief and their functions within Turkish folk culture will be determined.

Keywords: Head, magic, mythology, tradition, marriage, faith.

Giriş

Çalışmanın içeriğine geçmeden önce Türkiye Türkçesinde "baş" kavramının ne anlama geldiği, diğer Türk lehçelerinde nasıl adlandırıldığı konusunda kısa bir bilgi verilecektir.

Anatomi terimi olarak *baş*, *kafa* kavramları, daha erken dönemde "ordunun başındaki kişi (komutan, lider), herhangi bir şeyin başı (bu alâmetin başında), başlangıç noktası (yolun başı) ve coğrafi bir terim (kutsal zirve)" (Ekmen, 2018: 61) olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Anatomide kullanılan "baş" semantik olarak dilimizde şu şekilde geçmektedir:

Türk Dil Kurumu'nun güncel sözlüğünde: Baş I: 1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser; 2. Bir topluluğu yöneten kimse; 3. Başlangıç: *hafta başı*, *aybaşı*, *yılbaşı*, *satır başı* 4. Temel, esas; 5. Arazide en yüksek nokta: *dağın başı*, *tepenin başı*; 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu; 7. Bir şeyin uçlarından biri; 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet; 9. Sarraflık hakkı; 10. Bir şeyin yakını veya çevresi; 11. Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün` anlamlarında birleşik

kelimeler yapan bir söz: *Başbakan, başçavuş, başhekim, başkent, başöğretmen, başpehlivan, başrol, başsavcı*; 12. Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği: *Başa güreşmek*; 13. Deniz teknelerinde ön taraf;

Baş II: Çıban (URL-1)

Diğer Türk lehçelerinde “baş” kavramı şu şekilde tanımlanmıştır:

“**Proto-Tü.** *balç; **Proto-Ogur** *balç; **Proto-Oguz** *başç; **KökTü.** viii. yy. *baş/ba:ş* ‘baş, ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafi özellikler’, **başlıgig yükündürmiş, tizligig sökürmüş** ‘başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş’; IX. yy. *bas* ‘bas’; **Bud.Tü.ç.** *baş* ‘id.’, *kayu kişi bas ağırlıg bolsa* ‘kimin baş ağrısı olsa’; **Man.Tü.ç.** *baş* ‘id.’, *öz başıña tegdi* ‘kendi başına düştü’; **Harezm ç.** xiv. yy. *baş* ‘id.’; **EKıp.** *baş* ‘id’; **MKıp.** xiv. yy. *ba:ş* ‘id’; **Doğu Tü.:** xv. yy. *baş* ‘id’; **Batı Tü.** xiv. yy. *baş* ‘id’, xv. yy. *baş* ‘id’, **baş iy tâlib bilgil kim baş ağrısı başıñ cümlesine vâkı olsa**; xiii. – xix. yy. *baş* ‘1. Başkan, topluluğu yöneten, komutan; 2. (insan ve hayvan sayımında) Tane; 3. Basak. 4. Yara; **Gag.** *baş* ‘1. Baş; 2. Koçan; 3. Başkan, amir; 4. Başlangıç, bir şeyin başlangıcı; 5. Teknenin ön tarafı; 6. Tane’; **Trkm.** *baş* ‘1. İnsanın ya da hayvanın başı; 2. Evcil hayvanın sayım birimi; 3. Bir kişinin tepesi; 4. Başlangıç; 5. Bir kişinin esası’; **Güney-Doğu:** *baş, SUyg. *pas*; **Kuzey-Batı (Kıpçak): Kırg.** *baş*; **Kuzey-Doğu (Sibirya): Tuva** *ba:ş*; **Hakas** *pas*, **Yakut** *bas*; **Çuvas:** *puş*. ; **Azb.** *baş* ‘1. Baş; 2. Zihin, şuur; 3. Bir şeyin en yukarı kısmı, tepesi, zirvesi, üstü; 4. Bir şeyin kalın, çıkık tepesi; 5. Kenar, yan; 6. Bir şeyin başlandığı yer, başlangıç; 7. Uzunluğu olan bir şeyin son kısmı, ucu, kenarı; 8. Bir şeyin en ön tarafı; 9. Yukarı taraf, hürmetli; 10. Hayvanları saymak için hesap birimi; 11. Aile reisi; 12. Vazifece büyük olan; 13. Başkalarından nispeten daha mühim; 14. Âlâ, en yüksek, en iyi, en seçme; 15. Defa, kere; 16. Esas, kök, sebep; 17. (*eski*) Su hacim birimi” (Tufar, 2010: 23-24); “18. Depe, kelle, ser; **Özb.** ; baş, kalla **U.** ; baş **Nog.**; bas **Kaz.** ; baş **Ta.** ; baş **Kar.**; baş **Kmk.**; baş **Bşk.**; baş, çokı **Alt.** ; baş **Krç.**; baş **Tu.** ; baş **Kzn.** ; bas **Yak.** ; puş” (Doğan, 2005: 146).

Divânu Lugâti’t-Türk’te baş” kavramı “yara” anlamında da geçmektedir. **Baş alıktı:** Yara azdı ve kötüleştı. Fesada uğrayan, bozulan her şey; ay başı, lohusa ve cünüp olma gibi haller için kullanılır. **Baş tersindi:** yarası kapandıktan sonra nüksetti. **Baş bütti:** yara kapandı. **Baş yaldı:** yara zonkladı. (Ercilasun; Akkoyuncu, 2015: 95, 303, 324, 377, 409).

Verilen tanımlamalardan hareketle “baş” kelimesi “temel, esas, asıl, ilk” gibi birçok anlam içermektedir. Bunun yanı sıra baş kavramı ile ilgili ele alınan verilerle sözlü anlatılarda, deyimlerde ve atasözlerinde geçen baş kavramının ve bu kavramından türeyen başkan, başbakan, başkahraman gibi kelimelerin, halk arasında başa yönelik âdetlerin, belli bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir. Bu çalışmada baş kavramının sözlük anlamları dışında halk kültürüne yansımaları, halk inançları bakımından değeri ve işlevleri üzerinde durulacak ve bu yansımaların inançsal açıdan değerlendirilmesi yapılacaktır. Ayrıca baş kavramının genellikle dil ile ilgili çalışmalara yönelik

olması ve başlı başına bir halk bilimi alanında çalışmasının olmaması böyle bir çalışmayı gerekli kılmıştır.

1. İnsan Başı ile İlgili Kültürel ve İnançsal Uygulamalar

Çevresindekileri sembollerle ve somutlaştırarak anlamlandırmaya çalışan insanoğlu, kendi vücudundan hareketle kozmik algısını şekillendirmiş yahut kozmosun kendisindeki yansımalarına, benzerliklerine dair düşünceler geliştirmiştir. Böylelikle insan, kozmolojik yapıyı kendisi üzerinden tanımlamış ve insan vücudu "mikro kozmos" olarak literatürde yer bulmuştur. Bu sebeple baş daima üst âlem ile ilişkilendirilmiş ve kutsal kabul edilmiştir. Bu anlamda baş kavramı, her şeyin öncüsü, ilki, başlangıcı gibi anlam değerlerine sahip olarak kutsala yakın olmayı da simgelemiştir.

Mitolojik anatomide insanın başı (baş, yukarı, başkan, lider, başlangıç, kaynak, büyük, birinci vs. anlamlar içerir) yukarıyı; sırtı, arkası (arka kelimesinin de sonraki, bir şeyin arkası, başka taraf, dayak vs. anlamları vardır) orta dünyayı; kolları (kol sözü de ağaç, nehir kolları, yan vs. anlamları içerir) nehirleri, ağaçları; kanı, suları; damarları da (damar, yerin damarı, ağacın damarı vs.) ağacın kökünü simgelemekle aşağı dünyayı sembolize etmektedir (Bayat, 2007: 33).¹ Ayrıca "Türk dillerinde paş (baş) aynı zamanda "zirve", "yönetim"; çil baji "başlangıç", "yılın başı"; su baji "zirve", "nehir kaynağı"; kır baji "dağ zirvesi"; üç gün bajında "üç gün içinde"; col baji "yol başı" vb. gibi isimler görülür. Bu özdeşliklerin semantik mantığı, "yukarı" ile "başlangıç" kavramlarının ilişkilendirilmesidir." (Lvova vd., cilt 1, 2013: 65). Yani kozmik üstle bedenın yukarısı karşılaştırılmaktadır. Bu nedenle de "ruh"un girişi, baş, ağız, koltuk altı vb. uzuvlarla yani yukarı ile ilişkilidir (Lvova vd., cilt 2, 2013: 88). Bu açıdan bakıldığında başla ilgili olan hususlar ve inançlar yukarı/üst yani Tanrı'ya işaret etmektedir.

Kafatası kültüne dair en güzel veriyi Çayönü Çanak Çömlek öncesi Neolitik Çağ köyü (Niğde) vermektedir. Köyün *Kafataslı Bina* olarak arkeologlarca adlandırılan özel bir yapısı içinde son kullanım evresinde çocuk, kadın ve erkeğe ait 70'e yakın insan kafatası bir avlunun kuzey kısmında yer alan üç küçük oda içerisinde bulunmuştur. Bazı geleneksel topluluklarda insan beyni, güç, kudret ve iktidar simgesi olarak kabul edilir. Dolayısıyla beyin, vücudun en önemli organıdır ve kafatası da bu organı barındıran bölge olduğu için ölü gömme törenlerinde ya da ritüel amaçlı uygulamalarda gövde iskeletlerinden alınıp kutsal olarak kabul edilen mekânlarda saklanır. Kabile fertlerinin gözünde bu yerlerin sembolik bir anlamı vardır. Kuşaklar boyu bu ortak manevi değerler korunur ve gözetilir (Özbek, 2009: 160).

¹ Kâinatın tek olarak nitelendirilmesinin sebebi, insanın "tek" olmasına bağlıdır. Bu insanın üstü, ortası, aşağısı, sağı ve solu vardır. Folklorıda karşımıza çıkan "ateşin başı", "yurdun başı", "ağacın parmakları", "dağın kulağı", "yerin sırtı", "yerin koltukaltı" gibi kavramlar, sadece dış dünyadaki cisimleri göstermekle kalmaz, aynı zamanda insanı da gösterir (Lvova vd., 2013, cilt 1: 124).

Baş, Tanrısallığı simgelemesi bakımından en kutsal ve değerli yer olmasından dolayı bazı insanlara veya diğer bazı varlıklara verilen değeri göstermek için başı feda etmeyi ifade eden mecazlar kullanılmaktadır. “Başım gözüm üstüne”, “baş üstünde tutmak”, “baş üstünde yeri var”, “başımla beraber” (URL-1: Baş) gibi deyim ve atasözleri karşındaki kişiyi Tanrı katına layık görmek ve en kutsal yere yerleştirmek amacı gütmektedir. Bunların yanında “başım kurban olsun sana” ifadesi, Dede Korkut Kitabı’nda sıklıkla geçmektedir. Eserde Salur Kazan kurda “Kara başum kurban olsun kurdum sana” şeklinde hitap eder. Bir başka yerde de yolda karşılaştığı çobana aynı sözü söyler. Kan Turalı da kırk yiğidine “Kırkinuza kurban olsun menüm başum” der (Ergin, 2004: 102-103, 188). Bu örneklerde de görüldüğü gibi kişi, insana veya hayvana en kutsalını vererek onlara ne kadar değer verdiğini göstermiştir. Bununla birlikte kutsal görülen veya Tanrı kutunu almış hükümdarlar önünde “baş eğmek veya boyun eğmek” de yine aynı anlama gelmekte ve o kişiye başı kurban etme amacını göstermektedir.

Sözü edilen deyim ve atasözleri dışında, “Baş göstermek: Belirmek, meydana çıkmak.”, “Baş ol da, istersen soğan başı ol: Küçük bir işte de olsa, başkan olmak önemlidir.”, “Baş tacı: En çok sevilen, çok yüksek tutulan kimse veya şey.”, “Başına taç etmek: Çok değer verip yüksek bir ilgi göstermek.” (Ünlü, 1987: 44, 45), “Baş bilgi (Kırg.) (T.T. Başbuğ: Bilgi, önder, lider)”, “Baş koşuu (Kırg.) (T.T. Başını birleştirmek: 1. Bir olmak, çoğalmak, birikmek; bir dilekte, bir anlamda olmak; 2. Evlenmek, (birlikte) hayat kurmak)”, “Baş togolotuu (Kırg.) (Baş yuvarlamak/başı çekmek: Öğretmek, yol göstermek, başlamak.)”, “Baştan sadağa (Kırg.) (T.T. Baştan sadaka/Başının sadakası: Sağlık olsun, başka şey önemli değil, önemli olan candır mânâsındadır.)” (Nurmatov, 2008: 131-139), “baş alıp baş vermek: cana karşılık can almak” (Suleymanov, 2018: 175) deyimlerinde de görüldüğü üzere baş, “liderlik, üstünlük, en üst makam, birlik, bütünlük, ilk, önder” gibi sözlerde canın başta bulunmasına yönelik anlamları çağrıştırmaktadır.

Baş, yukarıyı ifade etmenin yanında onunla bağlantılı olan başkan, lider, başlangıç, kaynak, büyük, birinci gibi anlamları da içermektedir ve baş kelimesinin türevleri de kutsiyet bildiren kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki başkan, kağan, Türk kültüründe Tanrı’nın yeryüzündeki sureti ve/veya yansıması olarak kabul görmüştür. Bununla ilgili Kırgız destanlarında deyim ve atasözleri kullanıldığı görülmektedir: “Kırgızdan Kıyır baş bolup,/ Altımış baatır atlanıp,/ Algır bürküt başlanıp. (Kırgızdan Kıyır baş olup,/ Altmış bahadır atlanıp,/ Alıcı kartal niyet edip.)”, “Cediger Han baş bolup,/ Kandığı elden ozuptur.”; “baş bol- (baş olmak, lider olmak, başkan olmak)” (Çeribaş, 2011: 103, 176, 249). Bununla birlikte Türk boylarının sözlü kültüründe geçen “Kırg. başına döölöt üyül- (başına devlet kuşu konmak)” (Çeribaş, 2011: 103) ifadesi zengin olmak, mevki bakımından yükselmek anlamlarına gelmektedir. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanında “Karluk” boyunun türeyişini anlattığı kısımda ordu içinde çok

cesur ve alp olan Beğ'e Oğuz şu şekilde talimat verir: "Dedi : "Baş ol Beğlere, sen de artık burda kal!/ Sana "Karluk" diyeyim, ölmeyen adını al!" (Ögel, 1993: 163) metinde yer alan "baş ol" ifadesi yine "baş" kavramının başkan, lider, önder anlamları ön plana çıkmıştır. Destanın ilerleyen kısımlarında "...Geldi karşılamağa, Oğuz Han ulusunu,/ Ok ile kılıç ile, döktü düşman kanını,/ Baş geldi Oğuz Kağan, basdı Çürçed Han'ını..." (Ögel, 1993: 164) şeklinde yer alan ifadede "baş gel-" deyimini, yendi, üstün geldi, birinci oldu anlamlarını içermektedir. Ayrıca kağan/han/hakan/padişah Tanrı'nın yeryüzündeki sureti veya yansıması olmasından dolayı Oğuz töresinde kurban edilen hayvanın "baş" kısmı onlara verilirdi. Şecere-i Terâkime'de bu gelenek şu şekilde geçmektedir: "Altın çadırın başköşesinde Kün Han oturdu. Halkın bütün iyileri ittifak ederek koyunun başını, arkasını kuyruk sokumunu ve bağrını sırtın üstüne koyup Kün Han'ın önüne koydular, 'kim han olursa payı bu olsun' dediler." (Kargı Ölmez, 1996: 246). Han/hakan/kağan/padişah, Türk kültüründe başkan, baş kişi, lider, önder olarak ifade edilerek ona yücelik kazandırılmış ve Tanrı'nın yeryüzündeki sureti olması nedeniyle de kutsallık atfedilmiş; böyle olması sebebiyle de kurban edilen hayvanın en önemli ve kutsal sayılan uzvu olan "baş" kısmı onlara verilmiştir.

Türk kültüründe dazlaklık ve/veya dazlık/kellik mitik destanlarımızın ve masallarımızın vazgeçilmez motiflerinden biridir. Kellik/dazlaklık tanrısallığa bir göndermedir. Nitekim Türk kültüründe yerdeki Tanrısal mekânlardan biri de yüksek ve daz (çıplak/ot bitmeyen) yerlerdir. Bu yönüyle başa yüklenen simgesel anlam daz motifiyle de desteklenerek kutsalın tezahürü olarak yerini almıştır. Türk tasavvuf telakkisine göre de saçın kesret olduğu düşünülürse saçtan kurtuluşun yani kelliğin arınmışlığa işaret olduğu ortaya çıkacaktır. Bu durum, kişiyi kötülüklerden arındıran ve dünyevi arzularından uzaklaştıran bir özellik olarak kabul edilebilir. Diğer bir ifadeyle kellik, kalp temizliğinin dışa yansımasıdır (Şimşek, 2017: 47) şeklinde ifade edilmektedir. *Kalenderlik* veya *Kalenderîlik*, *Cavlakîlik*, *Torlaklar* denilen tarikat grupları, saç, sakal, kaş ve bıyıklarını kazıtmaktadır. Torlaklar, başlarını beyaz keçeden bir külahla örtmektedirler. Yarı çıplak vücutla ve yalın ayak gezmektedirler. "Hatta Kaygusuz Abdal Menakıbnamesi'nde Kaygusuz Abdal'ın belden yukarısı çıplak, saçlı, sakalı, kaşlı, kirpiği "kırkık" (kazınmış) bir üryan derviş olduğundan söz edilir." (Ocak, 1992: 94). Bahaeddin Ögel, "Türk Mitolojisi" (1995: 80-82) adlı eserinde ise "daz" kavramını, "çırılçıplak", "dım-dızlak", "varlıksız" şeklinde açıklamaktadır. Müslüman Türklerin başı, özellikle yeni Müslüman olanların başları kazınmaktadır. Bunun sebebi Türklerin yaygın olarak saçlı olmalarıdır. Kuzey Tatarları, Müslüman Türkleri, "taz-başlar" yani "daz başlılar" diye anılmaktadır. Fakat sakallı Türkler ise pek sevilmemektedir. Ardından "kelliğin akıllılık sembolü" olduğunu belirtmektedir. Halk anlatılarında yer alan "Keloğlan" tipi de akıllı, kurnaz

ve bazen de hilekâr olarak gösterilmektedir.² Bununla birlikte Bahaeddin Ögel, kelliğin kutsiyet bildirme yönüne dair düşünceleri “kel donuna girme, kel olma” şeklinde belirterek “Dış tesirlerin çok az girmiş olduğu Kuzey Türk masal veya destanlarında yiğitler, büyük savaşlar, uğraşlar veya yarışlar için giderlerken, ‘atları ile birlikte kel oluyorlar’ ve böylece ilâhî bir güç almış oluyorlardı.” şeklinde açıklamalara yer vermiştir (1995: 84). Pervin Ergun, “Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay-Keloğlan” adlı makalesinde kelliğin kutsalı sembolize ettiğine dair Bahaeddin Ögel’den aktardığı “Türk dünya görüşüne göre kellik, Tanrı kutunu sembolize etmektedir. Eski Türk düşüncesine göre Tanrı, her şeyi yoktan var etmiştir. Onun bulunduğu yerde hiçbir şey yoktur. Geñ yerdir. Çünkü onun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Tanrı’nın dünya nizamını sağlaması için gönderdiği Türk hakanları da geldikleri kutlu yerden izler taşırlar. Kellik bu izlerden biridir. Oğuz Kağan Destanı’nın daha başlarında ifade edilen ‘Gün doğusu, geñ yerden kopan Oğuz’ sözü” (2005: 79) şeklindeki ifadeler, kellik, dazlaklık ile ilgili düşünceleri destekler niteliktedir. Pervin Ergun da Ögel’in aktarımlarından yola çıkarak bu görüşü desteklemektedir: “Dünya nizamını sağlamakla görevlendirilen Türk hakanları, hak düzene uymayan bir durumla karşılaştıklarında Tanrı vergisi kutlu özelliklerini kullanırlar. Kılık değiştirirler; tebdil-i mekân gezerler; Keloğlan-Tastarakay³ olurlar. Toplum içinde hata yapanları bu şekilde tespit ettikten sonra, suçluları cezalandırır ve tekrar eski hâllerine geri dönerler... Altay destanlarında Türk hakanı, zaman zaman Tastarakay-Keloğlan kılığına girerek yeryüzündeki ve gök katlarındaki kağanları denetler; halka zulmedenleri cezalandırır; yerlerine adaletli kağanları atar; bazen yer altına inerek, kutlu insanları kaçıran “Erlik-

² “Hilebaz” figürü ile tanrısal demonik varlıklar arasındaki ilişkiyi vurgulayan Jung, bu motifin “faka bastırılmış” ve “aptal” olarak karakterize edilmesi, kısmen eğlenceli, kısmen kötücül (zehir) olan kurnaz oyunlarının olması, biçim değiştirme yetisinin ve hayvansal – tanrısal çifte doğasının görülmesi, her tür işkenceye maruz kalabilmesi ve bir kurtarıcı figürünü andırması yönüyle Merkür’e benzetir. Sonra da Merkür’ün hilebazlıklarının halkbiliminde bazı figürlerle akraba olduğunu vurgulayarak Keloğlan’a da değinir; “ ‘Aptal oğlan’, ‘Aptal Hans’ya da tam bir anti-kahraman olup diğerlerinin tüm çabalarına karşın başaramadığı şeyi aptallığı ile başaran ‘Keloğlan’ dır.” (Şimşek, 2017: 52).

³ Destanlarda Keloğlan-Taz-Tastarakay tipinin genel özellikleri: 1.Kahramanlar yer altı âlemine giderken mutlaka don değiştirmektedirler, insan şekline gireceklerse genel olarak Taz-Tastarakay tipi tercih edilmektedir, 2. Kahramanın Taz-Tastarakay olması yardımcı iyi kahraman (atı, anası, babası, bir aksakal, sevgili) tarafından istenmektedir, 3.Kahraman Taz-Tastarakay olurken kendisi uyuz, garip, kel bir oğlana, atı da uyuz iki yaşında taya dönüşmektedir, 4. Kahraman, Taz-Tastarakay tipine dönüşürken ya belenerek ya sürtünerek ya silkinerek ya da sihirle dönüşmektedir. 5. Kahraman Taz-Tastarakay’ın düşmanları bu âlemin insanları ve kahramanları değildir. Genel olarak yeraltı âleminin (Erlik Beyin âlemi) bahadırlarıdır. 6. Kahraman Taz-Tastarakay tipiyle düşmanlarının beklemediği bir üstünlük ve kahramanlık sergilemektedir, 7. Kahraman yaşlı ve kimsesiz anne ve babadan doğmaktadır, 8. Kahraman bazen yerüstü âleminde de seyahat etmektedir. Halk hikâyelerinde ise; 1. hem Keloğlan hem de Taz-Tastarakay yaşlı ana-babaya sahiptir. Hikâyelerde bu belli değildir. 2. Sihir yapmasını bilir. 3. Bazen padişahın hizmetçisi bazen de soytarısıdır. 4.Hilelere karşı her ikisi de hilekârdır. Hikâyelerde genelde hilebazdır... (Çeribaş, 2009: 8-9).

şeytan-kötü ruh"la mücadele eder; kutlu kişileri kurtararak yeryüzüne çıkarır; Erlik'i yerin yedi-dokuz kat altına göndererek hak ettiği cezayı verir." (Ergun, 2005: 79).⁴ Örneklerden de anlaşılacağı üzere başla bağlantılı olan kellik/dazlaklık/dazlık, Tanrı'nın vücut(varlık) sıfatının zıddı olan yokluk yani "adem" sıfatıyla ilişkilendirilmektedir. Kâinata bir şey yokken, kaos ortamı hâkimken yaratıldıktan ve her şey var olduktan sonra kozmosa dönüşmüştür. Kel tipi de Tanrı'nın yeryüzündeki yansıması olarak değerlendirilirse, dünyadaki düzensizliği, aklı, becerisi, hilekârlığı, kurnazlığı ile düzene sokmaya çalışan bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde başla ilgili diğer bir husus ise "baş üzerine ant içme" geleneğidir. Dede Korkut Kitabı'nın kahramanlarından Segrek'i, esaretteki kardeşini kurtarmaya gitmek kararından döndürmek için evlendirip gerdeğe kapatırlar. "Oğlan kılıcını çıkardı, kızla kendi arasına bıraktı, ben kılıcıma doğranayım, okuma sançıluyım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, ağamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem" diye ant içer. Yine "ağam başına ant içmişim, dönmeğim yok" der. Bu şekilde "sevdiğinin başına ant içme" Mısır'daki Kıpçak kölemenlerinde de kaydedilmiştir (İnan, 1976: 144). Güney Kafkasya'da Azerbaycan ve Gürcistan'ın Borçalı gibi Türk bölgelerine yemin edilirken "Başın ve başım için" veya "Başım hakkı" denir. Ayağa veya kola değil de başa ant içilir (Kalafat, 2006: 26). Verilen bilgilerde "baş üzerine ant içme" vücudun en üst kısmı olan "baş"a yüklenen kutsallığı ifade etmektedir. Mesela İslam inancına sahip olan bölgelerde Kur'an-ı Kerim kitabı kutsal kabul edilmektedir. Bu sebeple onun üzerine yemin etmenin daha kuvvetli ve etkili olacağına inanılmaktadır. Bu bağlamda "baş" tıpkı Kur'an gibi ne kadar kutsal konumda olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla "baş" üzerine ant içmekte yeminin daha kuvvetli ve etkili tesir edeceği inancından kaynaklanmış olabilir. Yine "dağın başı" da Türk kültüründe geçmişten günümüze kadar kutsal olarak görülmüş ve Tanrı'ya en yakın mekân olması nedeniyle eski Türk inancında kurban ritüelleri orada gerçekleşmiştir. Günümüzde de yağmur duası uygulamalarının olabildiğince yüksek yerlerde hatta mümkünse "dağ başları"nda gerçekleştiği görülmektedir.

Türk kültürü çevresinde kurban ayinini dönme hareketiyle gerçekleştirmenin eskiden beri uygulandığı bilinmektedir. Şaman, ayin sırasında sürekli olarak ateş, kozmik ağaç veya kendi etrafında dönme gibi birtakım ritüelleri gerçekleştirir. Türbe, yatır, obo gibi kutsal görülen yerlerin etrafında dönmek de yine Şamanizm'in bir yansıması olarak Türk halk inancında yer almıştır. Dönme eylemi ile yapılan ibadetler kansız kurban, yeniden doğum, kötülüklerden korunma amacını gütmektedir. Çünkü kansız kurban ile yapılan bir ritüel genellikle bir nesnenin etrafında dönme veya nesneyi bir şeyin etrafında döndürerek (mesela, insanın başının etrafında darı, para, şeker vs. döndürmek gibi) yapılmaktadır. İnsanlar

---

⁴ Kellik, dazlaklık ve Keloğlan hakkında daha detaylı bilgi için bk. (Ergun, 2005; Cıbroğlu, 2000; Harmancı, 2010).

bunları yaparken de nazar, kaza, bela gibi kötülükleri veya kötü ruhları başından defetmektedir. Bunlar dışında dönme ritüeli "kozmetik döngü"ye bir göndermedir. Her kozmik döngü yeniden doğuşu beraberinde getirir.

Zamanın döngüsel olduğuna olan inanç, ebedi dönüş, evrenin ve insanlığın dönem dönem yok olması, yeni bir evrenin ve yeni bir insanlığın "yeniden canlanması" inancı, akan zamanın, tarihin yenilenmesi umudunu ve arzusunu ortaya koyar. Kozmik döngü, "yaratılışı," "varoluşu" ve "kaosa dönüşü" kapsar. Büyük yıl, bir yıldır. Yani aylardan ve günlerden oluşur. Ama bu bağlamda bizim en çok ilgimizi çeken nokta, kozmik döngülerle ilgili tüm mitlerde ve tüm öğretilerde karşımıza çıkan zamanın mutlak olarak yenilenmesi umududur. Her döngü, mutlak bir başlangıca sahiptir. Çünkü her geçmiş, her tarih, kaosla bütünleşme sonucu yok olur ve gider (Eliade, 2003: 338-339). Yapılan her dönme eylemi, kökene gidişin simgesel olarak gösterimidir. Yani ilk yaratılış anındaki kaos ortamına dönüşün tekrarıdır.

Dede Korkut Kitabı'nda Dumrul'un 'canına karşı can bulması' halinde hayatta kalabileceği düşüncesinin, eski Türk inançlarına uygun bir geleneği işaret ettiği görülmektedir. Bireysel ayrışma ve sınırlanmanın, henüz grup-birliği ve geçişkenliğine göre zayıf kaldığı erken gelişim dönemlerine ait bir kurgudur: "Başına çevirme/ göçürme" diye tanımlanan bu ruh alışverişi, kötü ruhların, başka bir ruh ile de doyurulması, yumuşatılmasına karşılık gelmektedir ve hemen tüm dinlerde rastlanılan "kurban" motifine yakınlık göstermektedir (Saydam, 2017: 181). Yine "Dede Korkut Kitabı'nın dördüncü anlatmasında şöyle denilmektedir: 'Ağçakale Sürmeli'ye gelip Kazan kırk otak diktirdi; yedi gün yedi gece içme oldu. *Kırk evli kulla kırk cariye oğlu başına çevirdi, azat eyledi.*' Burada geçen *başına çevirme töreni* en eski Şamanizm kalıntısıdır. Bu tören, hastayı kurtarmak için bir can feda etmek, *can yerine, can vermektir*. Bu can hastanın bütün hastalıklarını ve bütün günahlarını kabul ederek hastanın etrafında döner, dolanır... Bir hastanın hastalığını yahut başına gelen felaketini başka birine yahut başka bir nesneye nakletmek için hastanın başında gerçekten yahut sembolik olarak dolaştırmak, çevirmek bu kurban töreninin en önemli unsurudur. Başa çevirip sadaka vermek âdeti Türkiye'nin belli bölgelerinde tespit edilmiştir. Kırgızlarda ve Kazaklarda kansız kurban niteliğindeki baş da dönme ritüeli "aylanuu" terimleri ile ifade edilir. Yani Şamanizm kültürü ile ilgili bir deyimdir. Kırgızca sözlükte "aylan-" kelimesi şöyle açıklanıyor: 1. dönmek, bir nesneyi dolanmak, dolaşmak. 2. etnoğrafik bir terimdir. Başka biri için kendini feda etmek; "aylanayın-" senin etrafında döneyim, yani "senin için kurban olayım" demektir. Kırgızların, başa çevirip hediye verdiklerini, böyle yapmanın hediye alana mutluluk getireceğini sandıklarını Radloff "alasıla-" kelimesinin izahında kaydetmiştir. Türklerin "başa çevirme" (aynalma, aylanma) Moğolların "dzolik gargahu" törenlerinin bir varyantı da "göçürme" terimi ile ifade edilen bir törendir. Bu törene Kırgızca "köçöt" denilmekte ve şöyle izah edilmektedir: Hastalığı yahut bir felaketi başka bir nesneye, mesela özel bir törenle mezardan çıkarılan kuru kafaya göçürme (geçirme) töreni yapılmaktadır (İnan, 1976:

150-152; Çeribaş, 2019: 334). Göçürme işlemi büyüselidir. Göçürme ile hastalık canlı ya da cansız bir nesneye aktarılabilir. Nazar, siğil, itdirseği, yılanlık, sarılık, erikleme gibi rahatsızlıkların tedavisinde ocaklar hastalığı, arpa, buğday, tuz, taş, toprak, iğne, çubuk, erik gibi nesnelere köpek gibi hayvanlara devrederek hastalığı sağaltmak için uğraşmışlardır (Tek, 2018: 119, 122, 169). “Göçürme esnasında hastalığın, kurban edilen hayvana veya tahta, bez, keçe gibi cansız varlıklara aktarılacağına inanılırdı. Göçürmenin bir değişik şekli ise can verecek bir kurbanı veya cansız nesneyi hastanın etrafında dolaştırmak suretiyle yapılırdı. Türk lehçelerinde görülen aylanmak/aynalmak bu nedenle *kurban olmak* anlamında kullanılırdı. Hastayı seven kimse hastalığın kendisine göçürülmesini sağlamak amacıyla “aylanayın balam!”, “aylanayın senden!”, “senin ağırlığın bana göçsün!” (hayatım sana kurban olsun) diyerek hastanın veya onun temsil eden nesnenin etrafında üç defa dönerlerdi. Dede Korkut Hikâyelerinde de rastlanılan söz konusu inanç Anadolu’da “Başımın gözümün sadakası olsun!, Kadan alayım (kaza, bela benim üzerime olsun), kurban olayım!” şeklinde varlığını sürdürmektedir.” (Çeribaş, 2019: 337-338). Bahsi geçen döndürme işlemi ile yapılan kurban ritüeli, literatürde “kansız kurban” olarak adlandırılmaktadır.⁵ Bunun en güzel örneği, Anadolu’da başın üzerinde bir nesne çevrilmesi ile nazarın defnedileceği düşüncesidir.

Kansız kurban törenleri genellikle kriz dönemi olarak adlandırılan geçiş dönemlerinde yoğun olarak yapılmaktadır. Bu törenlerde eşiğe yağ, bal sürmek, gelinin *başına* darı, para, fındık, fıstık gibi nesnelere atmak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bunların içerisinde en yaygın uygulamalardan biri de düğün esnasında “gelin” veya nazar değmesini istemediğimiz kimselerin başında bir veya üç defa para döndürerek para atılması da söz konusu geleneğinin Anadolu’da devam ettiğini gösteren deliller olarak karşımıza çıkmaktadır (Çeribaş, 2019: 338). Kansız kurban literatürde “saçı” olarak ifade edilir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Konar-göçer Türklerde bu, süt, kıymız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para olabilmektedir. Bu saçî âdetine dünyanın başka kavimlerinde de rastlanabilmektedir. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken “darısı başımıza” temennisi de bu eski töreden gelmektedir (Gömeç, 2011: 63). Kuzey Doğu Anadolu’da Kars ve çevresinde sadaka verileceği zaman bahsedildiği üzere “başın gözün sadakası olsun” denilir. Bu ifade Diyarbakır, Malatya ve Elazığ gibi daha birçok yerde yaşamaktadır.

⁵ Türk kültür coğrafyasında kurban ritüeli kanlı, kansız (saçı) ve yakma olmak üzere üç şekilde görülmüştür. Eski Türklerde ak neme/ak töz (iyi ruhlar/yardımcı ruhlar) ve kara neme/kara töz (kötü ruhlar/cezalandırıcı, şerir) olarak nitelendirilen ruhlara verilen bu kurbanlar, İslam medeniyet dairesine girdikten sonra Kurban Bayramı’nda sunulanlar da dâhil olmak üzere bir belayı, musibeti def etmek için de uygulanmaktadır. Kanlı kurbanlarda görülen söz konusu düşünce sistemi, kansız kurbanlarda da kendini göstermekte, bu kurban törenlerinde de hayvan dışında herhangi bir varlık (para atma, mum yakma, ekmek verme, buğday saçma, çaput bağlama, su serpmeye, süt serpmeye) kurban olarak sunulmaktadır (Çeribaş, 2019: 337).

Geçmişte büyükler sadaka verecekleri zaman başın etrafında dolandırır sonra fakire verirlerdi. Azerbaycan'da bu uygulama "başına fırlandırmak" olarak yaşamaktadır. Diyarbakır ve çevresinde bir kaza atlatan kimse vereceği sadakayı başı etrafında dolandırır. Nahcivan'da, Erbil'de Diyarbakır'da ve daha birçok yerde sıkıntılı bir rüya gören, başa dolandırmak suretiyle sadaka verir (Kalafat, 2008: 453). Başın, canlıların vücut yapıları ve bu arada yaşamlarında ayrı bir yeri, ayrı bir anlamlandırılması vardır (Kalafat, 2006: 26). Tavaf da denilebilecek ve etrafında veya başında dönmek veya döndürme olayı dini kültürel katmanlaşma itibarıyla de adeta bir kült oluşturmaktadır (Kalafat, 2009: 211). Bu şekillerde yapılan sadakanın başta döndürülmesi/çevrilmesi de kişideki kötülüklerin bir nesne yardımıyla uzaklaştırılması ve nazardan korunması amacı gütmektedir. Bu uygulamalar Türkiye'nin birçok yerinde görülmektedir.

Sözü edilen "baş etrafında dönmek/döndürmek" deyimleri Türkmen ninnilerinde annenin çocuğa olan sevgisinin kuvvetini, onun için kendini feda edeceğini anlatmak amacıyla "Aylanayın adıñdan" ifadesini kullanmaktadır. "Başa dönmek ya da çevrilmek" anlamına gelen bu deyim kökeni şamanlığa dayanır. Bu deyim, "birinin yoluna kendini feda etmek", "birinin hastalığını yahut birinin başına gelecek belayı kendi üzerine almak" anlamlarına gelmektedir (Kılıç, 2007: 57).

Baş belirleyen öğelerden birisi de muhakkak ki saçtır. Ruhun barındığı unsurların başında kemik, göz ve saç gelmektedir. Saç ve saç örgüsü, kutu, ruhu, yaşamı, dünyalı oluşu, erginlenmeyi, cinsiyeti, cinselliği, üremeyi, onuru temsil etmektedir. Saç örgüsü, Güney Sibirya Şamizminde Budizm ve Hristiyanlığın etkisiyle aşağı dünyada (cehennem) zift kazanlarında kaynayan günahkâr insanların saç örgülerinden çekilerek yukarı dünyaya (cennete) götürüleceği inancı hâkimdir. Burada saç "yukarı"daki hayatî güçlerle ilgilidir (Aça, 2017: 64).⁶ Sofrada kelle geleneği ile veya kemik falı ile bir kemik olan baş ve ondaki kılın ne ilişkisi olabilir? Halk irfanında baştaki kılların diplerinde Kuzey Sibirya Türklerine göre "kut"; Müslüman Oğuz Türklerine göre de "Melek" yatmaktadır. Bunun içindir ki saçlar bilhassa kadın saçları, ulu orta saçılmaz (Kalafat, 2006: 27). Çünkü başına kötülük gelebileceği düşüncesi hâkim olduğu söylenebilir. Saçın erguvan rengi, kana batırılmış elyaftan yapılan büyü amaçlı düğüme, ilmeğe işaret etmektedir. Ayrıca edebiyatta zülfe yüklenen anlam kadındaki erkeğin gönlünü "bağlama" (=büyü) gücünü ifade etmektedir.

⁶ Saç örgüsünü kesme, Tıva Türk destanlarında manevi ölümü, yok olmayı, iğdiş edilmeyi, erilliğine son vermeyi simgelemektedir. Rakip ya da düşmanın saç örgüsünün kesilerek yok edilmesi hususuna, Tıvaların "Boktu Kiriş, Bora-Şeeley" adlı destanlarında mevcuttur. Destanda, öldürülen ağabeyinin (Boktu-Kiriş) kılına bürünerek üç göğün üstündeki üç kağanın kızları için düzlenen yarışlara katılan Bora-Şeereley, rakibi Tevene-Möge'yi öldürmeden önce "kalın kutu gibi" saç örgüsünü kopardığında, bu saç örgüsünü üç göğün üstündeki üç kağanın önüne fırlattığından, böylece diğer rakiplerini devre dışı bırakır (Aça, 2017: 67).

Erkek zihni kadın başını örterek, kapatarak, bağlayarak yanıt vermektedir. Günümüzde “zülûf”ün bağı gösterdiğini kimse anımsamaz. Ancak bu durumun bağlama büyüyle ilgisi vardır. “...özellikle ‘bağlama büyü’sü’ çok yaygın bir büyüdür. Bu büyü, hedefleri birleştirmek ya da birbirinden ayırmak için kullanılır. Böyle bir bağlama büyü’sü için en doğru zaman, ayın (Hekate, büyücü tanrıça, Ay tanrıçası), ikiz yıldızlarının arasında olduğu zamandır.” (Cıbroğlu, 2004: 149, 156, 160). Türk Dil Kurumu’nda ‘baş bağlamak’: 1. başına bir örtü örtmek, 2. başak vermek, 3. birine veya bir şeye bağlanmak, intisap etmek, 4. halk ağzında nişanlanmak” (URL-1) anlamlarına gelmekte ve bazı Türk toplumlarında evlilikten sonra başın kapanması ile de ilişkilendirilmektedir. Yine bu da saçın büyüyle olan bağlantısını göstermektedir. Başı örterek saçtaki büyüsel etki yok edilmiş olmaktadır.

Yaşar Kalafat, “Halk İnançlarından Mitolojiye” adlı eserinde “başı bağlamak” deyimini “Başı bağlamak, başını bağlamak; bağlamanın şekli, bağlama amacı itibariyle Türk kültür coğrafyasında etrafında bir hayli bilgi birikmiş olan bir mevzudur. Genelde ‘başına bez bağlayarak aman dileyen kimseye kılıç kalkmaz’ inancı vardır. Bazı araştırmacılar bu durumu, başına kim bez bağlarsa, ‘hanım olmuş, hanım gibi hükümran olmayan durumuna gelmiş, tabi olmuş’ şeklinde de açıklamışlardır. Başa bağlanan bez, burada “mensubiyet” bildirmektedir. Kızılbaşların kızıl börtükleri bu kapsamda zikredilebilir” (Kalafat, 2009: 148) ifadeleriyle farklı bir şekilde yorumlamıştır.

Hakas Türklerinde başı, gökle eş tutan ve başın gök kutunu taşıdığına dair bir uygulama dikkati çekmektedir. Bu uygulama şu şekilde ifade edilmektedir: “Hakas şaman geleneğine göre, kadının kısır olması durumunda İmay tartar (İmay’ın çekilmesi) töreni düzenlenirdi. Umay, bebeklerin koruyucusu olmanın yanında bebeğin ‘ruhu’ (kutu) idi. Tören şu şekilde yapılmaktaydı: İmay-taşıl dağının içine ulaşan şaman, doğacak bebeğin “ruh”unu (hut, İmay) yakalardı. Geriye döndükten sonra kutsanmış sütle doldurulmuş kabı, kadının başına koyar ve Umay’ın sembolü sayılan hurug İmay’ı üç kez güneş yönünde üzerinde dolaştırır ve: -Huray, huray, huraylarım, hut polzin!, derdi. Daha sonra tefi ters çevirip üç kez vurur ve İmay ruhunu sütün içine “düşürürdü”. Daha sonra kadın, İmay hurugdan önceden süte batırılmış olan deniz kestanesi kabuğunu ağzına alırdı ve yavaşça sütü içerdi. Fincan, şamanın elinde bulunurdu, hasta ise kulaklarını sıkıca kapatırdı. İnanışa göre, bu şekilde bebeğin ruhu kadının rahmine düşer ve kadın hamile kalırdı. Bu törenin detayları derin simgesel anlam taşımaktadır. Başlıca simgelerden biri, törende *baş* (*bedenin yukarısı*) ile gök kutu arasındaki ilişkiyi canlandırılmaktadır.” (Lvova vd., 2013, cilt 2: 82-83). Burada da belirtildiği üzere baş, bedenin yukarısıdır. Bu sebeple Tanrıya en yakın kısımdır. Nasıl ki Tanrı kâinatı yönlendiriyor, istediği düzeni veriyorsa baş de insanları yönlendirmekte ve bu dünyadaki düzeni sağlamakta, Tanrı vazifesi görmektedir. Şöyle ki daha öncede belirttiğimiz gibi kağan/hakan/han/başkan Tanrı’nın yeryüzündeki yansımaları olarak

devletin başı kabul edilmekte ve onların her istediği anında gerçekleştirilmektedir.

2. Hayvan Başı İle İlgili Kültürel ve İnançsal Uygulamalar

Mitolojinin en önceki şekli fetişist tasavvurlardır. Fetişizm ilk insana gündelik hayattaki bütün zorlukları defetmeye yardım eder. İlkel fetişlere örnek olarak baş, ayak, kemik, muayyen hayvanların bazı uzuvları, kuşların kanadı, derisi vs. sayılabilir. Bu fetişist unsurların sihri özelliklerinin olduğuna ve insanın kötü güçlerle mücadelesinde onun koruyuculuğunu yaptığını inanılır (Bayat, 2005: 56). Bu sebepten dolayı Tanrı'nın kutunu taşıyan nesnelere, bir bütün halinde buldukları yerde tanrısallığı sağlayıp baht, saadet, mutluluk, bolluk, bereket getirdiği gibi kendini, hayvanlarını, evini, bahçesini, tarlasını kutlu kılarak nazara, Alkarısına, vahşi hayvanların saldırısına, kazaya, belaya karşı kendisini korumayı amaç edinir. Bu sebeplerden insanoğlu, kutsal olduğuna inandığı hayvanların kafatasını, derisini, tırnağını, pençesini, dişini; evinin, bahçesinin ilk göze çarpan yerlerine asar, koluna, boynuna takar, loğusa kadının yastığının yanına ya da yanı başına koyar (Ergun, 2004: 321-322). Tanrı kutunu taşıyan ve Tanrısallığı simgeleyen baş kavramı bu açıdan da ön plana çıkmaktadır. Çünkü insanlar hayvan başlarının veya kafataslarının kutsal gücüne, onların koruyuculuğuna ve de uğur, bereket, şans getirdiklerine inanmaktadırlar.

Türk kültüründe kurt, kutsal bir hayvan olarak görülmekte ve ışık hüzmeleri halinde gökten indiğine inanılmaktadır. Aynı zamandan Türklerin kurttan türediğine dair efsanelerin olduğu da bilinmektedir. "Kurt resminin bayraklarda yer alması artık bozkurdun resmi ecdatlık-kurtarıcılık statüsünü belirginleştirdi. Sülaleler, bozkurdu resmi ecdatları ilan ettikleri bir zamanda sade konar-göçerler, evlerini ve ailelerini kötü ruhlardan korumak için çadırlarının önüne kurt başı veya kurt dişi asarlardı." (Bayat, 2007: 172). Kurt başını kapının önüne asma konusunda Türklerin kökenini anlatan bir efsane de şu şekilde geçmektedir: "Bazı yazarlara göre komşu bir kral öldürmeye cesaret edemediği bir çocuğun tüm soyunu yok etti. Çocuğun ayaklarını ve kollarını kestikten sonra büyük bir bataklığa attılar. Orada kendisine et getiren dişi bir kurt yaşıyordu. Eti yiyen çocuk böylece ölmekten kurtulabildi. Sonra dişi kurtla yatıp kalktı ve dişi kurt gebe kaldı... Bu dağın eteğinde bir mağara vardı. Dişi kurt oraya girince bir ova buldu. Sonra içlerinden biri A-se-na soyadını alacak olan on erkek çocuk doğurdu. Bu çocuk en akıllıları olduğundan kral oldu ve kökenini unutmadığını göstermek için çadırın kapısına üzerinde kurt başı olan bir bayrak astı." (Roux, 2005: 304). Çinlilerin bahsine göre de Han yerleşim yerini Tu-kin-şan dağı olarak belirlemiştir. Çadırının kapısına üzerinde altın bir kurt kafası olan bir sancak asmıştır. Tu-kiular sancaklarının ve komuta flamalarının tepesini altın bir kurt kafasıyla süslemiştir. Kısacası, soylarının kurttan geldiğini unutmamaktadırlar. Altından yapılmış bu hayvan başıyla yine yaldız kaplı insan kafatasları arasında bir ilişki vardır. Bilindiği gibi baş, gövdenin temel kısmıdır. Altaylılarda kafatasına yönelik bir dizi ayin

gelişmiştir. Bu ayinlerden en önemlileri arasında çok eski bir ayin olan savaşta öldürülen düşmanın kafatasının kaşlarının yukarısından itibaren kesilmesi, altınla çerçevesi ve bazı resmi törenlerde kupa olarak kullanılması ayininden söz edilebilir. Altından yapılan kurt kafasının (heykel olduğuna inandığımız "altın kurdun" tersine) heykelden ziyade bunun insan kafatası gibi işlenmiş bir kurt kafatası olması gerekir. Bu kafatası, bayrak üzerine yerleştirilmiş olarak ordunun başında yürür, ona rehberlik eder, bir yontu olarak Oğuzname'deki kurtla aynı rolü oynar (Roux, 2005: 386-387). Bununla birlikte Başkurt Türklerinin bayraklarında, "kurt başı" hakkında "Başkurlara göre Ural dağlarında kurt, Peygamber'in sahabelerine yol göstermişti." Bazılarına göre ise "Başkurt Türkleri, bir kurdu izleyerek, ormanlık ve güzel bir yere varmışlar ve orada yerleşmişler." Bu kurda da, "kök cal", yani "gök yeleli" (Ögel, 1995: 126) denildiğine dair söylentiler bulunmaktadır. Eski zamanlarda bu kavim sancaklarında kurt başı taşımışlar. O sebepten Başkurt adını almışlar imiş (İnan, 1998: 73). Bir başka halk inancında ise koruyuculuğuna inanılan hayvanların muhtelif organlarından yararlanılır. Bunları bulunduran insanların ilgili hayvanın koruyucu gücüne de sahip olacağı veya bunlar vasıtasıyla korunabileceklerine inanılır. Kurdun kafa postu esnetilerek bundan geçirilen bebeğin de korunacağına inanılır (Kalafat, 2012: 240). Hayvan başları değnek veya asa üzerinde de bulunmaktadır. Türklerde çevgen daha çok başı bir hayvan başı ile süslenmiş bir değnektir. Bunlar, Anadolu ve Orta Asya Türk dervişlerinin ellerinde de görülür. Çingiz, hayvan başlı bu değneklere, "tuğ" gibi tüyler de takarak, din seremonilerinde kullanmıştır (Ögel, 1995: 92). Sözü edilen kurt başlı sancak, Türklerde kağanlık (hakanlık) alameti olmuş ve gücün sembolü olarak Türk kültüründe önemli bir yer edinmiştir.

Kurdun gücünden, kuvvetinden yararlanmak amacıyla yapılan bir başka uygulama ise Trabzon Şalpazarı Çepnilerine aittir. "Şalpazarı Çepnilerindeki kurt ile ilgili bir inanç da ayağı basmayan çocuklarla ilgilidir. Ayağı basmayan çocuğun başparmakları kırmızı iplikle bağlanır. Cuma günü camiye götürülen çocuğun bu ipliği camiden çıkan ilk kişiye kestirilir. Bu uygulama köstek kesme olarak birçok yerde yapılan bir işlemdir. Ancak ikinci bir uygulama kurt kafası ile ilgilidir. Kocakarılar bir kurt kafası alırlar, ayağı basmayan çocuğu ahır kapısına götürürler. Kurt kafatasından dökülen sıcak su oradan bir süzgece akıtılmış olur. Süzgeçten de çocuğun başından aşağıya akıtılır. Daha sonra çocuk ahırdan eve çıkarılır. Bu uygulamadan sonra çocuğun günden güne gülbüzleşip güçleneceğine inanılır." (Kalafat, cilt 5-6: 231-232). Burada yapılan uygulama temas büyüğü ile ilgilidir. Temas büyüğünün "parça bütüne aittir." ilkesi, parçaya sahip olanın, bütüne de sahip olacağı düşüncesinden gelmektedir. Temas büyüğünde saç, tırnak, kirpik vb. fizyolojik unsurların yanı sıra insanın giyim-kuşamı ve günlük hayatı için kullandığı şeylerin de etkiyi ve gücü (majik bir etki) "iletici" niteliğe sahip olduğu görülmektedir (Örnek, 1966: 37). Sözü edilen uygulamada da daha önce de bahsettiğimiz üzere bütün güç ve kudretin

başta toplanmasına istinaden kurt kafatasının içene konulan suyun, ayağı basmayan, güçsüz çocuğun, başından aşağı dökülmesi suretiyle kurdun gücü -temas prensibinden hareketle- çocuğa geçeceğine inanılmıştır.

Türk kültüründe bir başka önemli hayvan ise attır. At günümüz efsanelerinde, “gökten indiği ve ürün ay toyon adlı yardımsever bir tanrı tarafından insana verildiği” anlatır. Yani tanrısal kökenle ilgilidir (Roux, 2005: 43). Bu sebeplerden dolayı gövdenin en temel unsuru olan at başı da uğurlu olarak görülmektedir.

Buryat şamanlarının törenlerinde kendinden geçen şaman, “at başlı değnek” kullanmaktaydı (Kalafat, 2013: 29). Törene göre “Çırak şamanla ‘şaman oğulları’ beyaz giyinip şamanlık araçlarının kutsanması işine girilir. At başlı sırığın beyi ve hanımı onuruna bir koyun kurban edilir. Bazen söz konusu sırik kurbanın kanına bulanır; o andan itibaren at başlı sırik canlanır ve gerçek bir ata dönüşür.” (Eliade, 2018: 164). Çünkü burada gövdenin hiçbir önemi yoktur, asıl can, ruh, güç başta olduğundan dolayı sadece onun olmasıyla yeniden canlanma gerçekleşmektedir.

Kurbanlık at, boğulmak ve bel kemikleri kırılmak suretiyle öldürülür. Kurbanın derisi, başı, ayağı ve kuyruğu ile beraber bir sırığa asılır. Buna “baydara” denir. Kurban, Ülgen adına kesilmiş ise “baydara”ın başı doğuya karşı, Erlik namına ise batıya karşı yöneltilir (İnan, 1986: 104-105).

Türk kültüründe at kafasının bereket getirdiği, nazara karşı iyi geldiğine dair inançlar mevcuttur. Her nazar muhakkak bereketin kaçmasına yönelik değildir. Ancak her türlü mahsul, bağ, bahçe, ekin ve hayvan göze gelebilir ve nazar olabilir. Bayır-Bucak Türkmenlerinde at ve öküz kafası bir sırığın başına takılır. O sırik bahçenin ortasına dikilir. Böylece o bahçenin nazara gelmeyeceğine inanılır. Safranbolu’da ocak başlarında, meyve bahçelerinde, evlerin dış cephelerinde nazardan korunmak için geyik kafası, geyik boynuzu/dalı kullanılırken, geçmişe nispeten bu uygulama günümüzde azalmıştır. Yine Türkiye’de dükkân ve avluların kapısına at kafası ve at nalı nazardan korunmak için çakılmaktadır (Kalafat, cilt 7, 2007: 191-192, 361). At kafasının nazar ve kötü ruhlara karşı korunma tılsımı olarak kullanıldığını Türkistan’da Kazak, Kırgızlarda, Başkurlarda görülmekle birlikte, Çavuş Türklerinde de bağ bostanlarına at kafatası astıkları kaynaklardan öğreniyoruz. Aynı zamanda kurban edilen hayvanların kafatasını kazıklara asmak âdeti Göktürkler’de 8. asırda görülmüştür (Anadol, 1991: 129). Güney Sibiryâ etnografyasında “ızıh” kelimesi kurbanlık veya adanan hayvan anlamına gelmektedir. Altaylılarda bu attır; at kurban edildikten sonra onun derisi, başı ve ayakları ile birlikte sırik üzerine asılırdı (Lvova vd., 2013, cilt 1: 50). Böylece kötü ruhlardan ve kötü gözlerden korunulmuş olurdu.

At kafası yağmur dualarında da kullanılmaktadır. Hazırlık safhasında da at kafatasına dua yazılmaktadır. Uygulama safhasında ise dua yazılan at kafatası suya atılmaktadır. Bu uygulamada iki boyutlu hareket tarzı vardır: 1.) At kafatasına dua yazmak, 2.) Dualı başı suya atmak. Tek dinsel şekil olan

dua, yağmuru yalnız başına yağdıracak kudrette değildir. Bir yardımcıya ihtiyacı vardır. Bu yardımcı da "su"dur. Anadolu'nun birçok yerinde at kafatasına dua yazılmaktadır. At kafatası atın bir parçasıdır. At kafasını suya bırakmakla at iskeletinin diğer kısımları da ıslatılmış olmaktadır. At kafatası ıslatılmakla ata ait iskeletin geri kalan kısımları -sihrin temas prensibine göre- ıslanmaktadır. Böylece, atla ilgili bütün iskeletlerde ıslanmış olmaktadır. Bu iskeletlerin ıslanmasıyla, at iskeletlerinin içinde bulunduğu topraklar da ıslanmış olacaktır. Türkiye'de gerçekleştirilen yağmur törenlerinde su ile temas haline getirilen iskelet parçaları değişik niteliktedir. Bunlar, iskeletin şu kısımlarından müteşekkildir: At kafatası, koyun kafatası, köpek kafatası, insan kafatası, insan iskelet parçaları. Eğer çok yağmur olursa bu kafatasları sudan çıkarılmaktadır (Acıpayamalı, 1963: 238- 240). Başka bir kaynakta at kafatası ile yağmur duası ritüeli şu şekilde anlatılır: Bir at kafatası bulunur; iyice temizlenir. Kafa, köy hocası tarafından okunduktan sonra bir akarsuyun kıyısına bağlanır. Kafatasının bağlandığı yerde kurbanlar kesilip pilav ve et yenir. Sonra yüksekçe bir yere çıkılır ve hoca dua eder. Duadan sonra:

"Elim hamur
Teknem çamur
Ver Allah'ım ver

Bir sulu yağmur" diye hep birlikte bağırılır. Yağan yağmur zararlı hale gelirse bu defa da onu durdurmak için şu büyü çarelerine başvurulur: 1) Yağmur yağması için su kıyısına konan, içi okunmuş taşlarla dolu torba sudan çekilir. 2) Su kıyısına bağlanan at kafatası geri alınır. 3) Dışarıya demir ve sacayağı atılır (Anadol, 1991: 104-105). Eskiden Kayseri'de bu uygulama yapılır ve yazılı at kuru kafatası Kızılırmak'a karışan sarımsaklı çayına atılırdı (Kalafat, 2012: 141). Bu uygulamalarda yer alan kafa/baş, Türk kültüründe önemli bir yeri olan ve yağmur yağdırdığına inanılan "sihirli yada taşı"⁷ görevi görmüştür. Bu taş gibi at başı da kuraklığı giderici özelliğiyle ön plana çıkmıştır.

Türk kültüründe ayı kutsal hayvanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler açısından bu hayvan tabu olarak görülmektedir. Bilindiği gibi totemizmin en önemli özelliği hayvan tabusudur. Bu hayvanlardan biri de ayıdır. Bu tabunun neticesi olarak günümüzde de isminin söylenmesi sakıncalı görülmüş ve ayı yerine "Karaoğlan-kocaoğlan" ifadeleri tercih edilmiştir. Altaylılarda ve Yakutlarda ayı adı tabu sayılan kelimelerdendir; Yakutlar ayıya öbüge (büyük baba) yahut tıa toyono (dağ efendisi), Altaylılar da aba (baba), kayrahan (büyük han) derler (İnan, 1998: 329). Altay-Sayan ve Sibirya Türklerinde ormanın hamisi zoomorfik varlık olan "ayı"dır. Bu zoomorfik varlığın orman kültürünün geliştiği kavimlerde,

⁷ Türk halklarının inancına göre kurdun karnından çıkan şifalı bir taş. Ona bazen "çada". "yat" ve "yay" taşı da denilir. Altayların "yada", Yakutlarınsa "sata" dedikleri bu taşın yardımıyla, havayı değiştirip, yağmur yağdırmaktadır. Kuraklığı gidermek için bu taş kullanılmıştır. "Yağmur taşı" da denmektedir (Beydilli, 2004: 599).

mesela Tunguz-Mançularda ve bazı Türk olmayan Sibiryâ halklarında da görülmesi ayıyı evrensel anlamda orman ruhu durumuna getirmektedir. Paleolitik dönem avcılarının mağara resimlerinde de ayının özel bir yer tutması, muhtemelen ayı ritüeline ait olan sunaklar, ayı kafatasları, ayı kemikleri vs. ayı kültürünün geniş bir alanda yaygın olduğunu kanıtlar (Bayat, 2007: 170). Tabu olan varlığın üzerine ant içildiği bilinmektedir. Ant içilerek ya gücün vaat ettiği imkânlardan mahrumiyet göze alınmakta veya o gücün imkânlarından mahrum etmenin dışında ayrıca ceza verebileceğine inanılmaktadır. Yakut Türklerinin en itibarlı ant şekli ayı kafatası üzerine yapılan anttı. O bulunamadığı hallerde at kafatası üzerine ant içilmiştir. Anadolu ve Azerbaycan Türk kültür coğrafyasında kişinin başı üzerine ant içilir. "Özünün de özümün de başı için" diyen kimse doğru söylediğini başları üzerine yemin ederek anlatmış olur (Kalafat, 2013: 181). Yakutlarda bu ant töreni şu şekilde olmaktadır: Yakutlarda en maruf ant "ayı andı"dır. Ant içecek olan Yakut'un evine ayı kafatası getirilir ve yanan ocağın önüne konur. Ateş üzerinde bir kapla yağ bulunur. Ant içecek adam ateşe karşı dizleri üzerine oturup "eğer yalan söylersem bu yağ karnımı delsin. Ayı beni yesin. Ayı kafatasını ısıracağım gibi o da beni ısırсын" diyerek kafayı ısırır (İnan, 1998: 320). Anlaşılacağı üzere, ant içme töreninde görülen bu unsurlar, totemizm inancında kalmış bir ritüeldir. Çünkü totem kabul edilen hayvan, klanın atasıdır ve kutsal kabul edilir.

Geyik, Türklerce kutsal bir hayvandır. Türk mitolojisinde ve masallarda yeri çok büyüktür. Bununla beraber Türklere ait eski bir efsanede, Türklerin geyikten türediğine dair bir kayda rastlanmaktadır. Türk efsanelerinde yer tutan daha ziyade dişi geyiktir. Bunlar da Tanrı ile ilgisi olan, birer İlahe, dişi Tanrı ve daha doğrusu birer dişi ruh durumunda idiler (Ögel, 1993: 569). Ayrıca geyik en eski ana totemlerden biri olarak kabul edilir.

Geyik kafatası, kötülüklerden korunmak için de kullanılmıştır. Türkmeneli'nde özellikle kırsal kesimde ahır ve ambarların eskiden değirmenlerin kapı başlarına at, koç, öküz ve bilhassa geyik kafası çakılmıştır. Geyik kafasının evlerin duvarlarına çakıldığı da olurmuş (Kalafat, cilt 7, 2007: 209). Şamanların genellikle doğum törenleri sırasında boynuzlu maskeler kullandıkları da belirtilmiştir. Çünkü geyik hemen hemen her yerde kadınla ilişkilendirilmiştir. Mülkleri nazardan, kabirleri kötü güçlerden korumak için kullanılan kafa kemikleri hep boynuzlu veya sivri boynuzlu olmuştur (Kalafat, 2012: 147).

Türk kültüründe boğa önemli ve kutsal hayvanlardan biridir. Göğü temsil etmekle birlikte güç, kuvvet ve yiğitlik sembolüdür. Böyle olduğu içinde boğa başı da Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmaktadır. "Yapılan tasvirlerde başları boğa başını iki yandan kuşatır şekilde uzanan ejder gövdeleri, itaat altına alınması gereken ve hükümdarın temin etmekle yükümlü olduğu tanrısal düzeni bozmak isteyen, karanlık tarafa ait (kaosu getirmek isteyen) güçleri ve aralarındaki boğa başı ise hükümdarı ve onu

temsil ettiği her şeyi simgelemektedir.” (Çoruhlu, 2014: 134). Çatalhöyük kazılarında MÖ 7-6. bin yıl öncesine ait kabul edilen boğa başı ve boynuzları bulunmuştur. Ay'a tapanlar kendilerini boynuzlu Tanrıoğlu olarak kabul etmişlerdir (Bayat, 2007: 277-278). Boğa başı, güç, kuvvet, iktidar, başkan anlamlarına gelerek yine üstünlük ifade etmektedir.

Kartal, Türk kültüründe gücün ve hâkimiyetin sembolü olarak kutsal bir hayvan niteliğine sahiptir. Bununla birlikte mitolojide önemli bir yere sahip olan “çift başlı kartal” figürü Türk süsleme sanatlarında sıklıkla kullanılmaktadır. Efsaneye göre iki kartal, yer ve göğün tam ortasında evrenin dönüşüne uyarak birbirlerinin etrafında dönmeye başlamışlar ve sonra da birbirleriyle kaynaşıp tek varlık olmuşlardır. Bu bağlamda gece ve gündüzü, ak ve karayı, aydınlık ve karanlığı (yaruk ve karuk), evrendeki düalizmi simgeler. Kartalın, ölümsüzlük suyunu içtiği söylenmektedir. Kılıç kabzalarında bazen çift başlı kartal figürüne rastlanır. Çift başlı kartal, Türk kültüründe efsânevi bir figür olduğu kadar hânedan arması ve hükümlerlik sembolü olarak da kullanılmıştır. Çok daha eski çağlarda Sümerler ve Hititlerde görülür. Asıl kökeni Sümerlerdir ve tespit edilebilen en eski çift başlı kartal motiflerinden birisi Lagaş kentinin simgesidir. Orta-Asya Şamanizm’inde yer ile gök arasındaki geçidi (kapıyı) çift başlı kartal korur. Kartal ululuk ve yücelik simgesidir. Aynı zamanda Selçuklu yapılarındaki çift başlı kartallar surlarda, cami ve medreselerde, saraylarda devletin hâkimiyet sembolü ve kötü güçlerden koruyacağı düşüncesiyle taşlara oyulmuştur (Karakurt, 2011: 236). Burada yer alan çift başın, biri göğü, diğeri de yeraltını temsil etmesi bakımından iki tarafa da hâkim olduğunu göstermektedir. Böylece iki dünyayı da korumaktadır. Bu bağlamda sözü edilen “çift baş”, “başkan, lider, büyük” vasıflarını yansıtmaktadır.

Orta Asya Türklerinde görülmeyen fakat Türkleşmiş Moğollardan olan Kitanlarda görülen domuz kutsal bir hayvandır ve Kitanların üç atasından biri domuzdur. Kitanlar, aynı çadırlarda bir insan kafatası ile domuz başı saklayarak, onlara saygı gösteriyorlar ve kurban veriyorlardı. Aslında ise aynı çadırlarda saklanan "insan kafatası" Kitanları harpte koruyan, "domuz başı" ise avda uğur getiren semboldü. Kitan'ların üç ataları: Birincisi tıpkı bir kafatası şeklindeymiş. İkinci Kitan atası, yaban domuzu başlı imiş (Ögel, 1993: 556). Yine burada da canın, ruhun bulunduğu yer baş olarak ifade edilmiştir.

Türk kültüründe kedi kafası, inek kafası, keçi kafası, koyun kafası vs. hayvan başlarının nazar, büyü veya fal için kullanıldığı görülmektedir. Nahçıvan'da al/kırmızının nazarı kestiği inancı yanında "it ve pişik kellesi ekin sahalarında nazarı keser." inancı vardır. Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde kedi kafatasının nazardan koruduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte halk inanmalarında yiyeceklerden hareketle bazı fal türü uygulamalar da yapılır. Pişirilen inek kellesi ile hamile kadının bebeğinin cinsiyetini tespit için niyet edilir. Kellenin çene kemiği ayrıldığında saçaklı ise gelinin kızı, değilse oğlu olacağına inanılır. Nahçıvan'da inek kellesinden

hareketle yapılan bu uygulama, Anadolu'da bu arada Erzurum'da koyun kellesinden hareketle yapılır (Kalafat, 2015: 74, 84-85). Kaşkayı Türklerinde ise dağ keçisi ve yaban koçu'nun kafa kemiği çadırın payasına/sütununa asılır. Böylece nazara, bet göze iyi geleceğine inanılır (Kalafat, 2012: 160). Koyun kafatası ile ilgili bir büyü ise, mezarlığa gömülürken "Falan ile falan arasındaki muhabbet bu koyun başı burada nasıl çürürse öyle çürüsün..." denilmektedir. Koyun başı mezarlıkta çürüyüp dağılırken niyet edilen kişiler arasındaki bağ da çözülür. O iki işi yekdiğerinden soğuyup ayrılır (Anadol, 1991: 186).

Türk halk kültüründe hayvanların kutsal olarak gördülen kısmı onların "baş"ıdır. Baş, yeniden doğuşun ve canlanışın sembolü olarak Türk kültüründe önemli bir yer edinmiştir. İnsan ve hayvanın gövde kısmı yok olsa da veya fazla ön plana çıkmasa da "baş" kısmı mutlaka inanca konu olmuştur. Çünkü onda majik bir etki, Tanrı kutu vardır. İnsanlar bu durumu ritüellerinde kullanarak "baş"taki gücün kendilerine fayda sağlayacağına inanmışlardır.

Sonuç

Türk düşünce sisteminde Tanrı gökyüzünde tasavvur edilir. Bu açıdan bakıldığında Tanrı'ya en yakın mekânlar üst/yukarı/yüksek yerlerdir. Bu yüksek yerler "baş" olarak adlandırılır ve baş kavramından türeyen dağ başı, tepenin başı, insan başı, hayvan başı, başbakan, başçavuş, başhekim, başkent, yılbaşı gibi kelimeler de sözcük anlamlarının ötesinde "kültürel kavramlar" olarak mitik algı sistemimizi çözmemize yardım ederler.

Türk inanç sisteminde ruh/can, baştır veya bazı Türk boylarına göre saçtır. Tanrı kutu da onun simgesi olarak "baş" mekân tutmuştur. Bu sebepten baş kutsaldır, Tanrısallığı simgelemektedir. İnançsal açıdan doğadaki canlı-cansız unsurların baş kısmının bolluğu, bereketi, uğuru getirmesi; uğursuzluğu, nazarı defetmesi gibi hususlar bu açıdan dikkat çekicidir. Ayrıca Tanrının yeryüzündeki temsilcisi/gölgesi olan hükümdarın başkışı konumunda yer alması, devleti yönetenlere başbakan, başkan gibi unvanlar verilmesi başın kutsallığını açık bir şekilde gösteren deliller olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan hayvanların başları da yine aynı öneme sahiptir. Baht, saadet, mutluluk, bolluk, bereket getirdiği gibi kutu temsil eden hayvan başının nazardan, kötü ruhlardan, kazadan, beladan koruduğuna da inanılmıştır.

Bunların dışında insanın başı üzerinde para çevirip birine verme, kına gecesinde gelin olacak kızın başı üzerinde kına tepsisinin çevrilmesi, kurşun dökmenin baş üstünde yapılması, İslam inancına sahip Türk toplumlarında insan başının üzerinde eline bir miktar tuz alıp baş etrafında döndürerek dua edilmesi gibi ritüeller nazardan korumak veya nazar değdiğine inanılmışsa kötü ruhları uzaklaştırmak amacıyla yapılmaktadır. Böylece kazaları, belaları, hastalıkları o nesneye veya başka bir varlığa göçürme işlevini yerine getirmektedir. Yapılan ritüeller, kötü ruhlara adanmış kansız kurban olarak nitelendirilmektedir.

Bunlara ilaveten, bu dünyada gerek halk anlatılarındaki kel tipi gerekse tasavvuftaki Kalenderîlik, Cavlakîlik, Torlaklar gibi tarikat grupları da saç, sakal, bıyık kazıtıp daz olmaları Tanrı katının daz yer olması ile ilişkili olup Tanrı'ya yakın olmaları açısından değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Acıpayamlı, O. (1963). Türkiye'de yağmur duası. *DTCFD XXI*, 1-2, 139.
- Anadol, C. (1991). *Tarihten günümüze kadar dünyada ve İslâmiyet'te halk inanışları-Büyü (Sihir-Tılsım)*. İstanbul: Devlet.
- Aça, M. (2017). Tıva kahramanlık destanlarında düşmanı saç örgüsünü keserek yok etme. *International Conference: The West of The East, The East of The West*. 63-70, Prague/Praha, Czech Republic.
- Bayat, F. (2005). *Mitolojiye giriş*. İstanbul: Ötüken.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi (Ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi)*. C. 1, İstanbul: Ötüken.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi (Kutsal dışı - Mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik Kktgoriler - İyeler ve demonoloji)*. C. 2, İstanbul: Ötüken.
- Beydili, C. (2003). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Cıbroğlu, Y. (2004). *Kadın saç-büyü ve "türban"*. İstanbul: Payel.
- Cıbroğlu, Y. (2000). Keloğlan'ın 'saçsız' başı ve tanrıçalar. *Evrensel Kültür*, 101, 58-61.
- Çeribaş, M. (2009). Türk dünyası sözlü anlatılarında Keloğlan-Taz tipi (Benzerlik ve farklılıklar). *7. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*. (Haz.: Recai Çoşkun vd.), 1-12, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi; Sakarya Üniversitesi S.B.E.; Giresun Üniversitesi.
- Çeribaş, M. (2011). *Kırgız Türklerinin destancılık geleneği ve Er Soltonoy destanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.
- Çeribaş, M. (2019). Türk lehçelerinde 'Aylanayın (Kurban Olayım)' sözü ve sözün dil-kültür ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi. *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*. (Ed. İbrahim Dilek - İhsan Kalenderoğlu), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, mitolojik, astrolojik, dini ve edebi tasavvurlara göre-Türk sanatında hayvan sembolizmi*. Konya: Kömen.
- Doğan, L. (2005). Türk dilinde organ adları üzerine bir inceleme-Ana ve ara temel kelimeler. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6 S. 1, 141-163.
- Ercilasun, A. B. - Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ekmen, B. C. (2018). *Eski Uygur Türkçesi metinlerinde organ adları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ergin, M. (2004). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergun, P. (2004). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

- Ergun, P. (2005). Altay destanlarında ve Anadolu Türk masallarında Tastarakay-Keloğlan. *Milli Folklor*, 17 (68), 78-84.
- Eliade, M. (2018). *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabcacı.
- Gömeç, S. Y. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk dini*. Ankara: Berikan.
- Harmancı, M. (2010). *Türk masallarında Keloğlan tipi*. İzmit: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm-Materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler-I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kalafat, Y. (2006). Kızıltepe yöresinin sofrada kelle geleneği ve Türk halk kültüründeki yeri. *Mardin 1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, 26-28.
- Kalafat, Y. (2006). *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk halk inançları 5-6*. Ankara: Berikan.
- Kalafat, Y. (2007). *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk halk inançları 7*. Ankara: Berikan.
- Kalafat, Y. (2008). Diyarbakır ve çevresi örnekleri ile halk inançlarında tavaf/dönme. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır*, (Ed.: Bahaeddin Yediyıldız - Kerstin Tomenendal), 453-463, Ankara: T.C. Diyarbakır Valiliği.
- Kalafat, Y. (2009). *Halk inançlarından mitolojiye-1*. Ankara: Berikan.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk kültürlü halklarda mitler*. Ankara: Berikan.
- Kalafat, Y. (2013). *Türk halk inanmalarından hayvan üslubunda mitolojik devridayım-1*. Ankara: Berikan.
- Kalafat, Y. (2015). *Türk kültürlü halkların halk inançlarında geçmişten günümüze kişioğlu*. Ankara: Berikan.
- Karakurt, D. (2011). *Türk söylence sözlüğü*. E-Kitap.
- Kargı-Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg.
- Kılıç, A. Y. (2007). *Türkmen Türklerinin sözlü edebiyatında Hüvdiler (Ninniler)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Lvova, E. L. ve diğerleri (2013). *Güney Sibiry Türklerinin geleneksel dünya görüşü: Kainat ve zaman-Nnesneler dünyası I*. (Çev.: Metin Ergun), Konya: Kömen.
- Lvova, E. L. ve diğerleri (2013). *Güney Sibiry Türklerinin geleneksel dünya görüşü: İnsan ve toplum II*. (Çev.: Metin Ergun), Konya: Kömen.
- Nurmatov, M. (2008). *Kırgız Türkçesindeki deyimler (Aktarma-İnceleme)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ocak, A. Y. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu'nda marjinal sūflilik: Kalenderîler (XIV-XVII. yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Örnek, S. V. (1966). *Sivas ve çevresinde hayatın çeşitli safhalarıyla ilgili bâtil inançların ve büyüsel işlemlerin etnolojik tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Özbek, M. (2009). Köşk Höyük (Niğde) neolitik köyünde kil sıvalı insan başları. *Hacettepe Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1), 145-162.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı.
- Saydam, M. B. (2017). *Deli Dumrul'un bilinci- "Türk-İslam ruhu" üzerine bir kültür psikolojisi denemesi*. İstanbul: Metis.
- Suleymanova, G. (2018). *Oğuz grubu Türk lehçelerinde organ isimleri ile yapılan deyimler (Rusça ve İngilizce ile karşılaştırmalı çözümlenmesi)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Şimşek, E. (2017). Türk masallarının millî tipi: Keloğlan. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5 (11), 41-57.
- Tek, R. (2018). *Kayseri yöresi sağaltma ocakları*. Konya: Kömen.
- Ünlü, H. H. (1987). *Deyimler ve kelime grupları sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: "Baş". <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 12.09.2019).